

Inspiratiedag *'Stop de tijd!'*

28 september 2012

Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen

De geschiedenis van de conservatie, restauratie en preventieve conservering binnen het KIK

Caroline Meert - Marjolijn Debulpaep

De geschiedenis van de conservatie, restauratie en preventieve conservering binnen het KIK

1. Korte voorgeschiedenis
2. Theoretische context waarin het KIK is ontstaan
3. Ontstaan van het KIK
  - Paul Coremans
  - Paul Philippot
  - Evolutie door de jaren heen
4. Geschiedenis van de preventieve conservatie

1. Korte Voorgeschiedenis

2de helft 18de eeuw - 19de eeuw

- Voor het 1st : kunstwerken worden in een historisch perspectief geplaatst
- Restauratie wordt meer en meer een wetenschappelijke discipline
- 2 belangrijke evenementen:
  - 1815 : Terugkeer uit Frankrijk van alle gestolen kunstwerken
  - 1835 : stichting 'Commission Royale des Monuments'

- Midden 19de eeuw: extreme reinigingen
  - Louvre, Parijs (Véronese 'vermoord')
  - National Gallery, London (Rubens, Velásquez, Cuyp en Titiaal)

- 1935 : reeks maatregelen:
  - voor elke restauratie een rapport opstellen
  - gebruikte middelen en materialen beschrijven
  - behandeling opvolgen door een ervaren chemicus

2. Theoretische context waarin het KIK is ontstaan

Leo van Puyvelde

Leo Van Puyvelde (KMSK Brussel)

- Onderscheid tussen restauratie en reiniging
- Morele plicht van restauratoren om een werk vrij te maken van alle elementen die het kunstwerk kunnen aantasten
- Herschilderingen die niet storen moeten niet verwijderd worden
- Reinigen : door ervaren restauratoren
- Nooit vernis volledig weghalen
- Elk geval apart bekijken

Suzanne Sulzberger (ULB)

- Reiniging : enkel als de staat van het schilderij het vereist
- Vergeelde vernissen moeten niet verwijderd worden
→ tasten de algemene harmonie van de compositie aan

1

3. Ontstaan van het KIK

Paul Coremans 1948

- Directeur 'Centraal Ikonografisch Archief voor Nationale Kunst' & 'Centraal Laboratorium der Belgische Musea'
- WOII : reële ommekeer (repatriëring)

Joseph Van Der Veken en Albert Philippot

*A. Philippot, tijdens het
retoucheren van een paneel*

Restauratieatelier in de kelders van het KMSK te Brussel

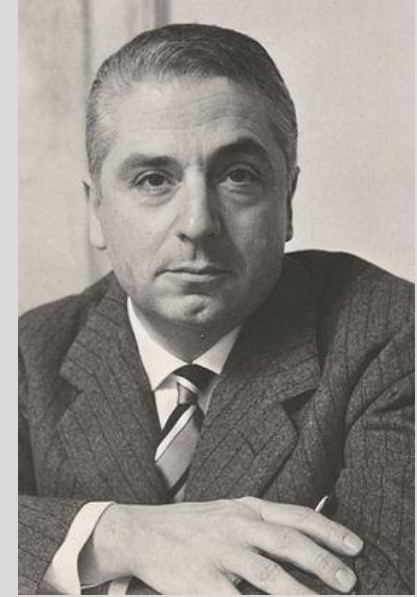

J. Van Der Veken, tijdens het retoucheren, KMSK, Brussel

Restauratie van het Calvarietriptyk van Justus Van Gent, Sint-Baafskathedraal, Gent

Invloeden van Cesare Brandi (1906 – 1988)

- 3 richtlijnen:
  - Enkel de materie van een kunstwerk is restaureerbaar;
  - Elke ingreep moet herkenbaar en reversibel zijn;
  - Een restauratie moet de potentiële eenheid van een kunstwerk terug herstellen, op voorwaarde dat dit mogelijk is zonder een artistieke en historische vervalsing te creëren.

Invloeden van C. Brandi op Paul Coremans

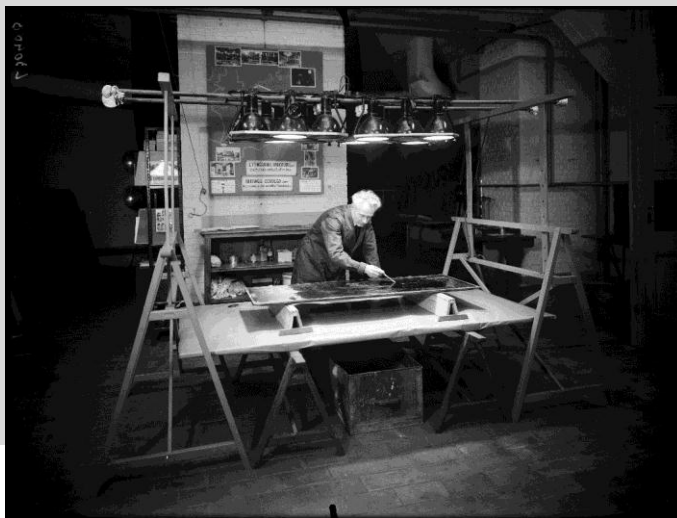
- Pluridisciplinariteit
- Gebruik van laboratoriummethoden
- Juiste interpretatie
- Opleiding

Restauratie van het Lam Gods in 1950

- Nationaal Comité
- Internationale raad van deskundigen
- publicatie van "L'agneau Mystique au laboratoire. Examen et traitement".

- Technologische analyse
- Historisch en kritisch onderzoek

M.A.W. **PLURIDISCIPLINAIR**
WERKEN tussen kunsthistorici,
wetenschappers en restauratoren

Vernissen van een paneel

Fixeren van de verflaag (links) en behandeling van de drager (rechts)

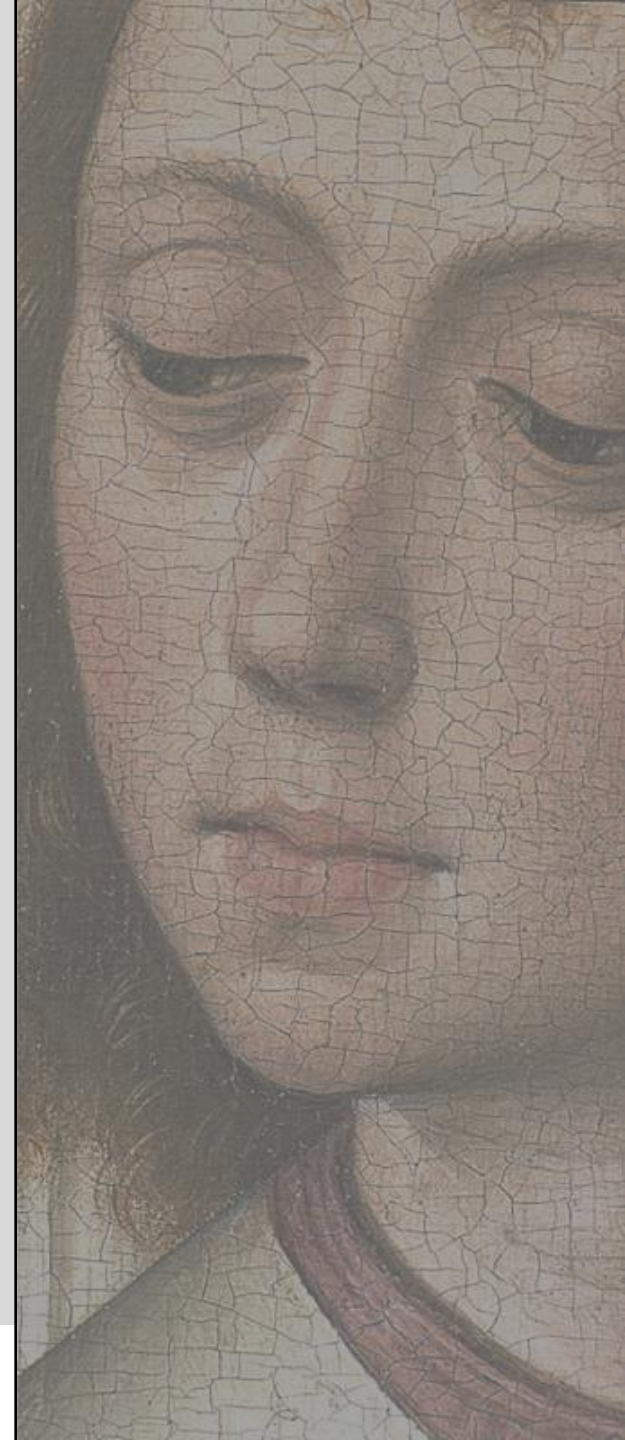
A. Philippot tijdens de behanding

*J. Van der Veken retoucheert het paneel van de
Rechtvaardige Rechters*

De grote lijnen van de evolutie van de retouches in het KIK:

- 1950...
- Illusionistische retouche, met imitatie van craquelures
  - d.m.v. tempera-olieverf
- 1960...
- Illusionistische retouche, zonder valse craquelures
  - d.m.v. tempera-olieverf
- 1970...
- Verschillende soorten retouches:
    - Zichtbare integraties
    - Uniforme tonen zonder details,
    - Pointillisme
    - aquarellages
  - d.m.v. nieuwe producten! (bv. Paraloid B72)

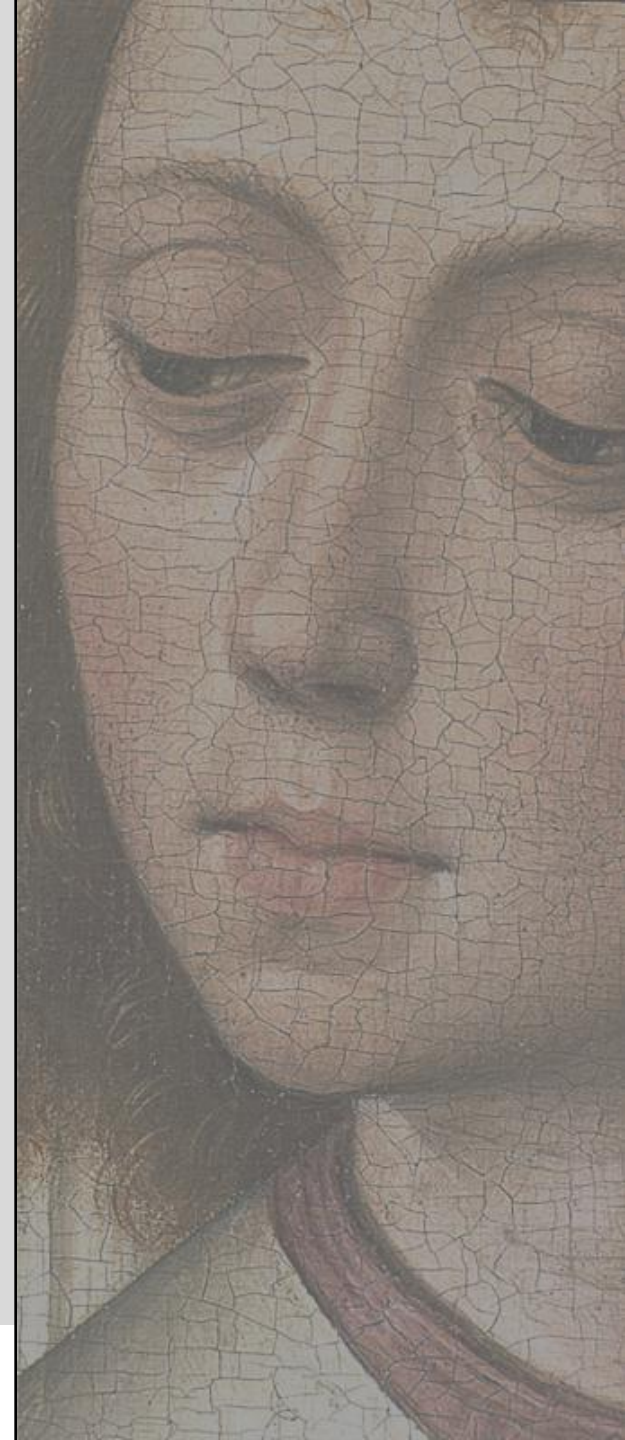
De grote lijnen van de evolutie van de retouches in het KIK:

1980...

- Authenticiteit en zichtbaarheid van de originele materie primeert!
- Nog veel hybride oplossingen / retouches op één paneel

Sinds 1990...

- Geval per geval bekijken!
- Zo weinig mogelijk hybride oplossingen / retouches
- Verschillende soorten retouches die toegepast werden :
  - Illusionistische retouches zonder valse craquelures,
  - zichtbare retouches of
  - archeologische retouches

**Tot op heden : Steeds geval per
geval bekijken**

**Keuze van soort integratie i.f.v.
verschillende factoren:**

- **Staat van het werk**
- **Afmeting**
- **Betekenis van het werk**
- **Betekenis die men wil
bevoorrechten**
- **Externe context**
- **Technische mogelijkheden**
- **Termijn van het project**

4. Geschiedenis van de preventieve conservatie

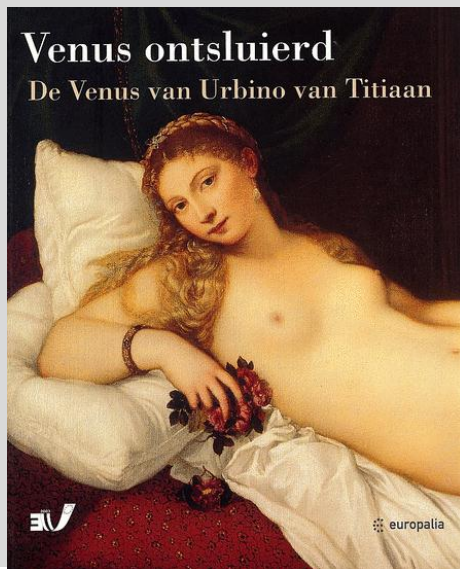
Belangrijkste taken van de cel preventieve conservatie

- Hoofdzakelijk: adviesverlening
- 'Klanten' / doelgroep, op nationaal vlak:
  - Kerken
  - Musea, archieven
  - Tentoonstellingsorganisatoren
  - Privé-collecties

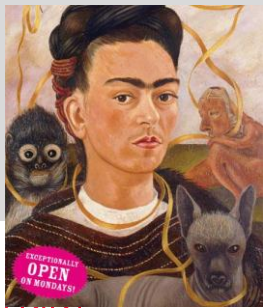
Paleis voor Schone Kunsten, Brussel

Binnen het kader van Europalia

Expos voor Bozar

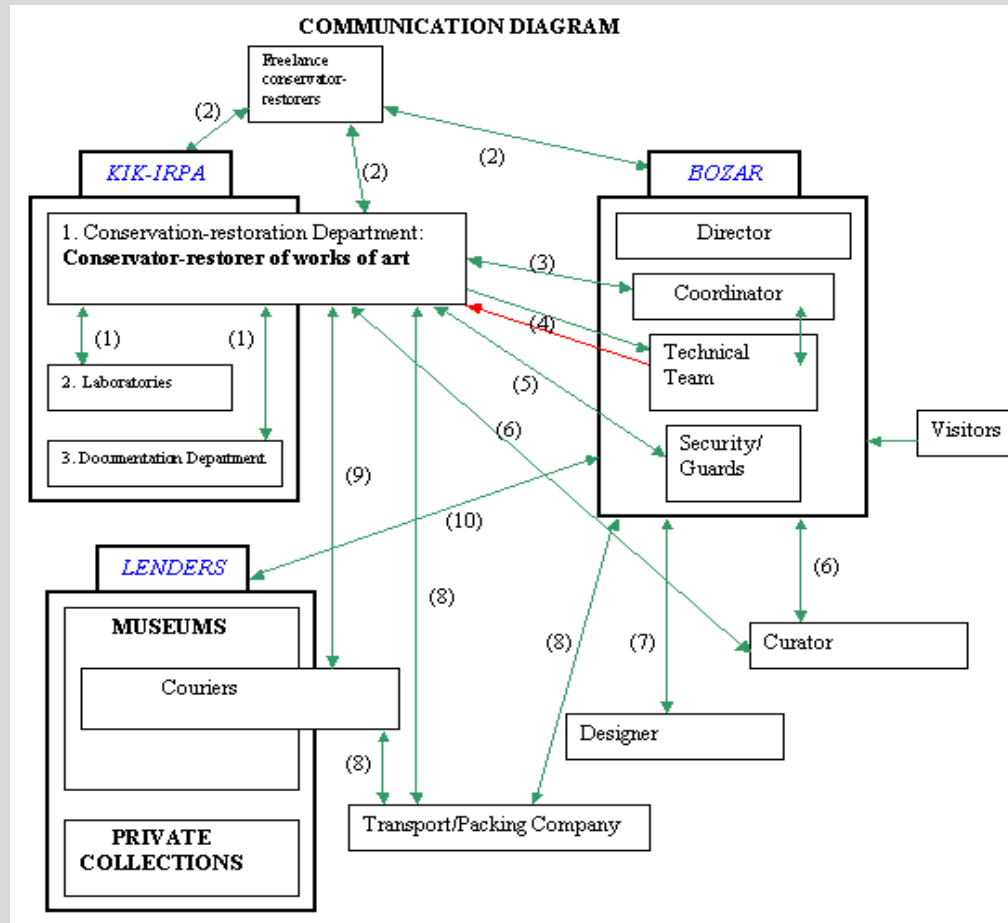

- Samenwerken met

- Coordinatoren van de expos
- Architecten
- Scenografen
- Technisch team
- Koeriers
- Conservatoren
- Curatoren
- Transportfirma's
- Etc...

Communicatiediagram

Conditierapport (voorbeeld)

 condition report/ **Frida Kahlo**

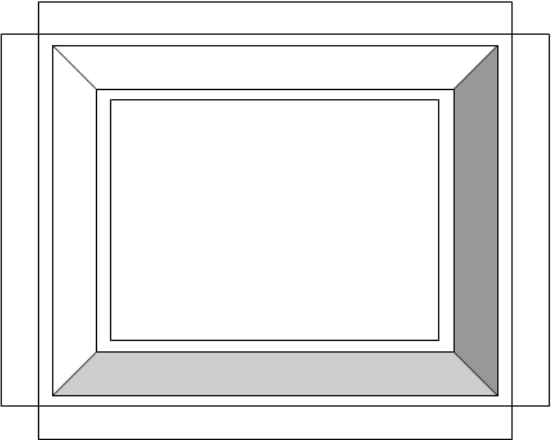
V. FRAME

Frame condition: good average bad

Description :

Damage:

Old restorations:

Hanging system condition: good average bad

Description:

- no system
- fixations must be strengthened
- fixations must be replaced
  - must be removed before packing

 condition report/ **Frida Kahlo**

Note - Intervention - photos

description :

Executed by : Date :

With agreement (name, date & signature)

IN date:

No change

Note:

Loaner
Name, institution
Date, signature

Receiver
Name, institution
Date, signature

OUT date:

No change

Note:

Loaner
Name, institution,
signature

Receiver
Name, institution,
signature

Verschillende type rapporten:

Royal Institute for Cultural Heritage
condition report

BOZAR
EXPO

Frida Kahlo y su mundo : 16.01 > 18.04.2010

File ref. n°	
Inventory n°	
Localisation (hall)	
Category	

Date of checking IN:	Date of checking OUT:
Author:	Author:

I. IDENTIFICATION

Artist/Origin: Frida Kahlo 1907-1954	Title:
Museum / Loaner :	Period :

Dimensions

Height (cm)	
Width (cm)	
Thickness (cm)	
With frame:	

General description / material

Support	
Technique	

II. TRANSPORT / SHIPMENT

Transporteur:
 camion/truck   avion/aircraft   autre/other

Emballage / packing
 Caisse/crate : Bois/wood   plastique/plastic   climatisée/conditioned   double/double
 face up   face down   debout/straight ahead   other.....

☐ Tyvek®	☐ carton/cardboard	☐ mousse/foam sheeting
☐ feuille plastique/plastic sheeting	☐ papier de soie/silk paper	☐ vitre/glass
☐ papier bulle/bubble pack	☐ papier kraft-brown paper	☐ art glass / plexiglass
☐ chips polystyrene/ loose fill	☐ couverture/packing blanket	☐ UV-filtre (no tape)

III. REQUIREMENTS & SPECIFIC RECOMMENDATIONS

climate control & display

Relative humidity: %   UV: LUX:

Lighting: UV: LUX:

condition report/ **Frida Kahlo**

IV. PAINTING

support   condition: good   average   bad

wood   toile   other:

Description:

face / back:

stretcher: missing keys

Damage:

Old restorations:

Paint layer   condition: good   average   bad

Description (varnish):

Damage:

Old restorations:

Fixation inside the frame   condition: good   average   bad

the painting is moving in its frame
 fixations must be strengthened
 fixations must be replaced
 inspection needed after return

Opmaak rapport + conditiecheck

2010

Opmaak rapport + conditiecheck

19 Oktober 2010

Supervisie in- en uitpakken

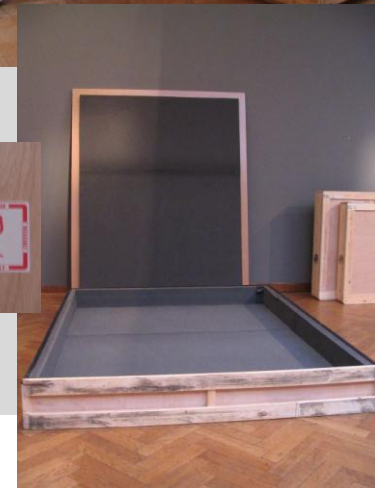
Supervisie in- en uitpakken

Supervisie in- en uitpakken

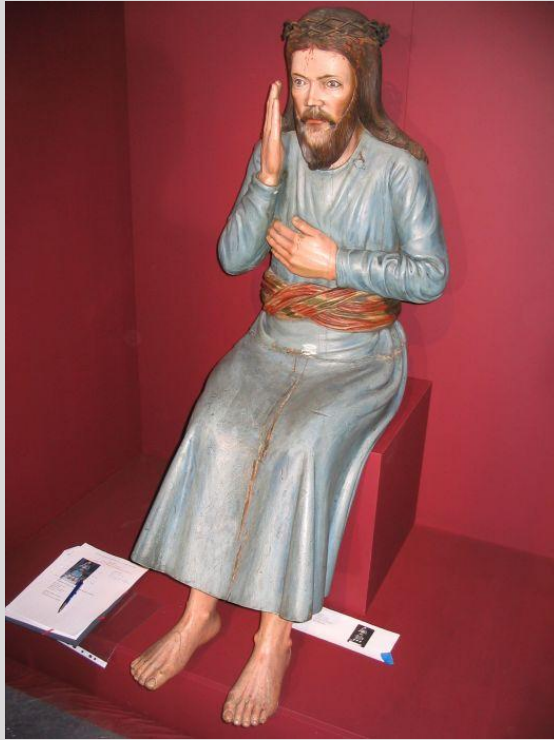

Verschillende type transportkisten

Slechte verpakking: schade

Supervisie in- en uitpakken

Supervisie in- en uitpakken

Logische orde van uitpakken

Expo Smile of Bouddha (Korea) - 2008

Logische orde van uitpakken

Expo Autour du Globe (Portugal) - 2007

Logische orde van uitpakken

Expo Smile of Bouddha (Korea) - 2008

Klimaatcondities checken

T & RV

Licht & UV

Klimaatcondities checken

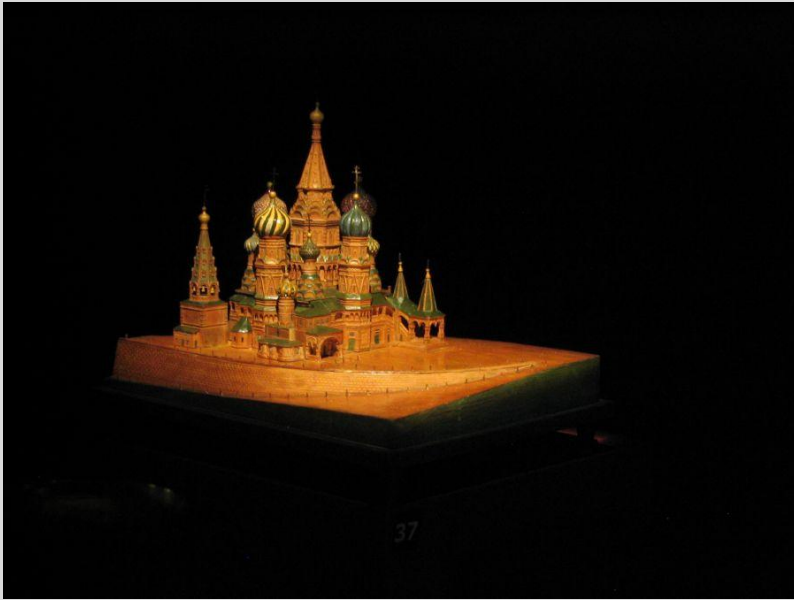

LUX- en UV-waarden op 09/06/2010 om 14u30 (regenachtige dag)

Plaats	Hoogte	Lux-waarden	UV-waarden
I. Zaal SAHEL Grote vitrine		578	40
		424	42
II. Zaal SAVANNE Tegen de glasschilderingen		267	57
		405	46
III. Zaal FORÊT – grote vitrine (tegen de muur) Ivoren werken Midden van de zaal	2 m	287	54
		211	17
		600	36
IV. Zaal met kleine trappen Sculpture EO.1976.78.1) Kleine ivoren elementen Masker met pluimen Huiden Rug Pluimen Pop (EO.0.0.35754)	2 m	783	33
		819	25
	50	248	16
	30	432	26
		665	29
		233	42
	90	262	31
V. Zaal bergen		150	24

Onstabiele sokkels

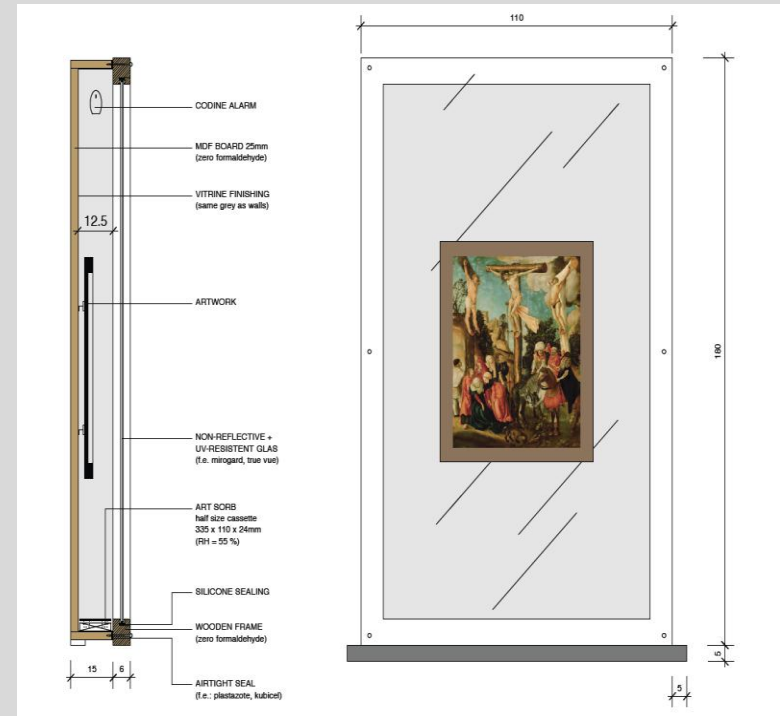
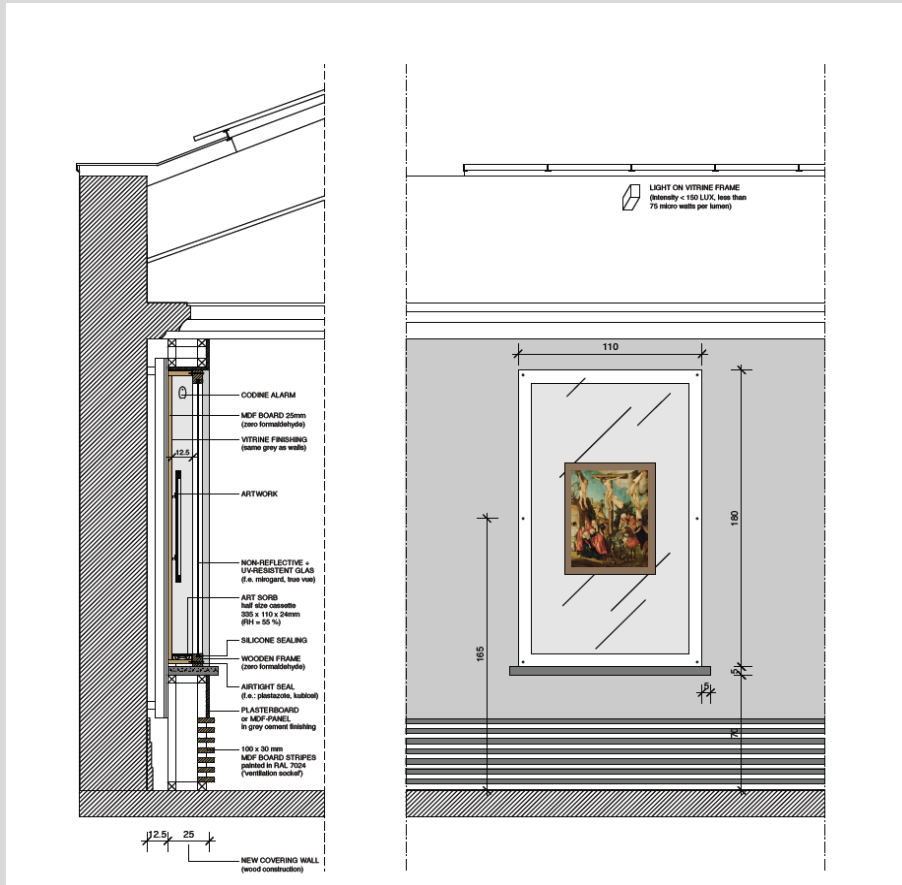

Prachtige display...

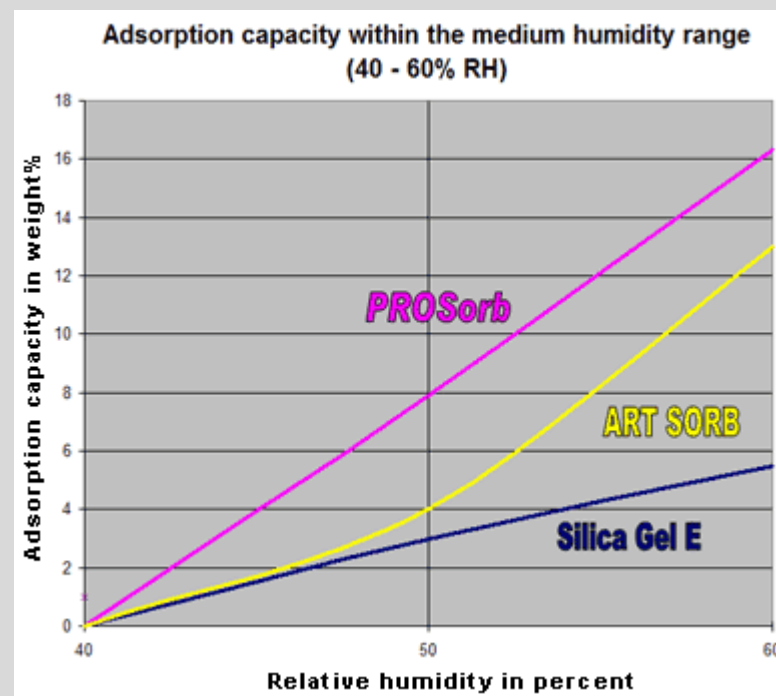
Maar slecht aangepaste sokkel!

Aanbevelingen voor vitrines

Aanbevelingen voor vitrines

PROSORB
HUMIDITY STABILIZER

Safe materials to use for making exhibitions:

- Glass, metals, acid free cardboard of good quality, synthetics like polyethene, polyester, acrylate and polycarbonate

kapaline

ethafoam

melinex

Safe materials to use: varnishes, paint,...

- Important source of reactive gases = the paint which is used to paint display cases, walls and panels → do not use paint like oilpaint and alkyd, which dries oxidative
- Other paints consist of harmful solvents, but we know that the emission of volatiles is high at the beginning and decreases exponential in time → let the paint evaporate long enough before placing the objects: 2 to 4 weeks!

→ article « Repaint, repaint and thin no more » by Jean Tétrault

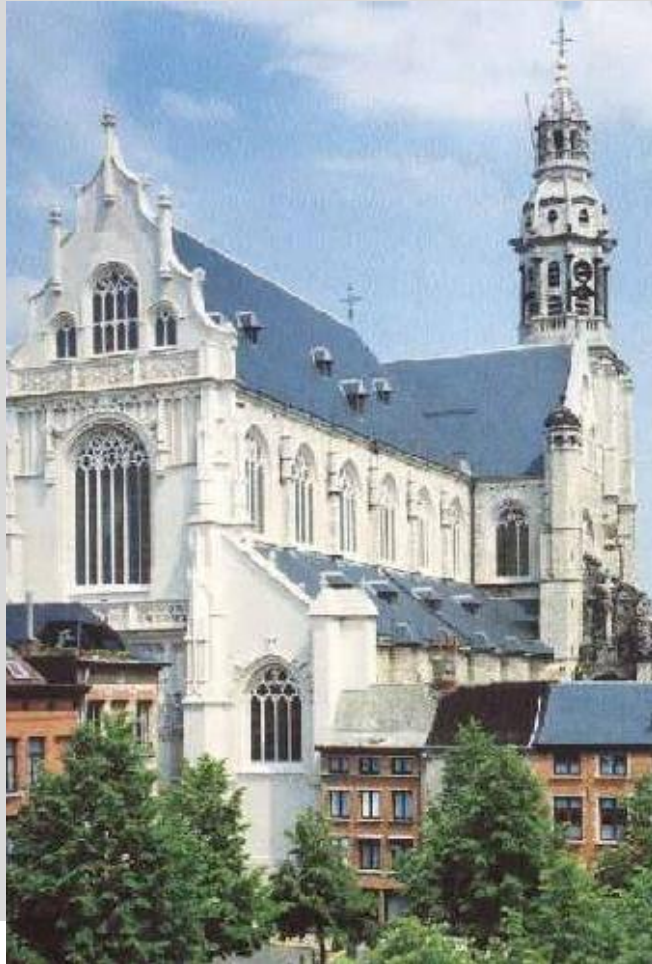
→ <http://www.iaq.dk/papers/repaint/thm>

Veiligheid versus esthetiek

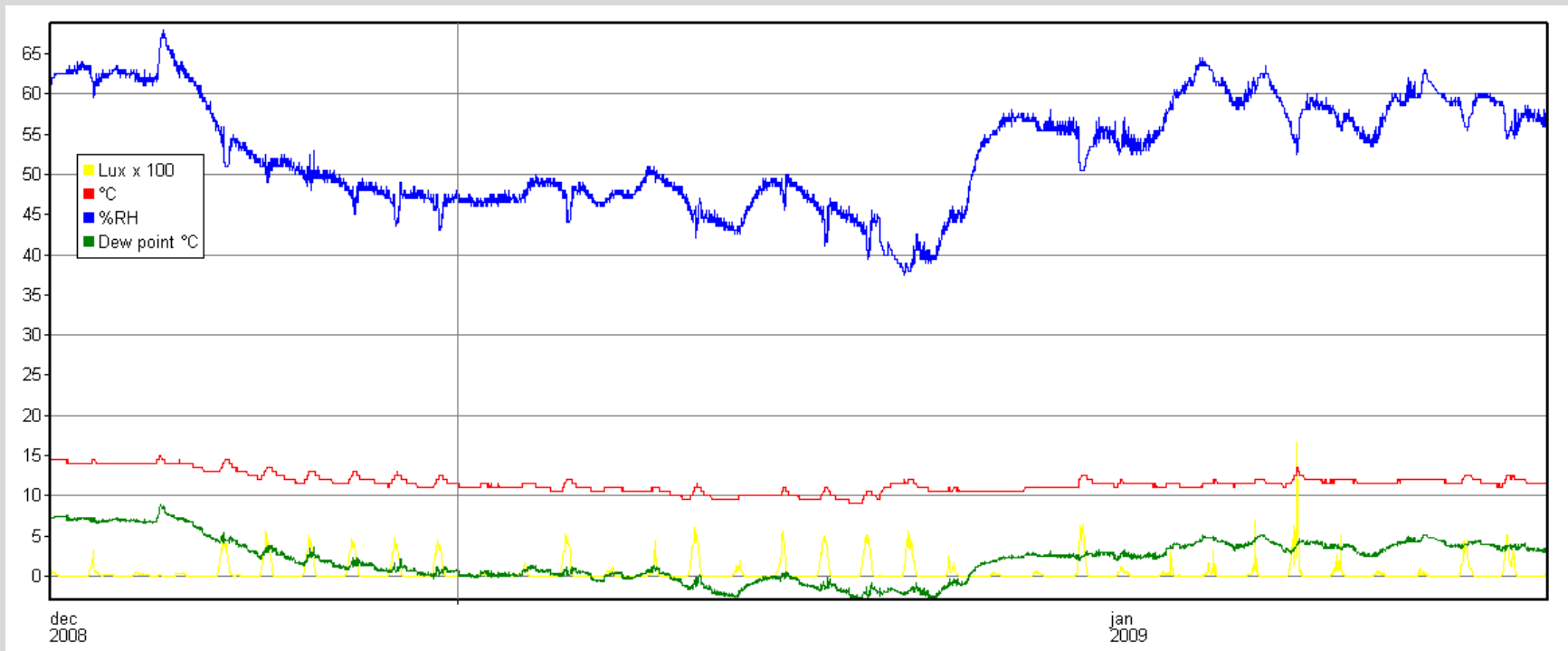

Aanbevelingen klimaatcontrole, Sint-Pauluskerk, Antwerpen

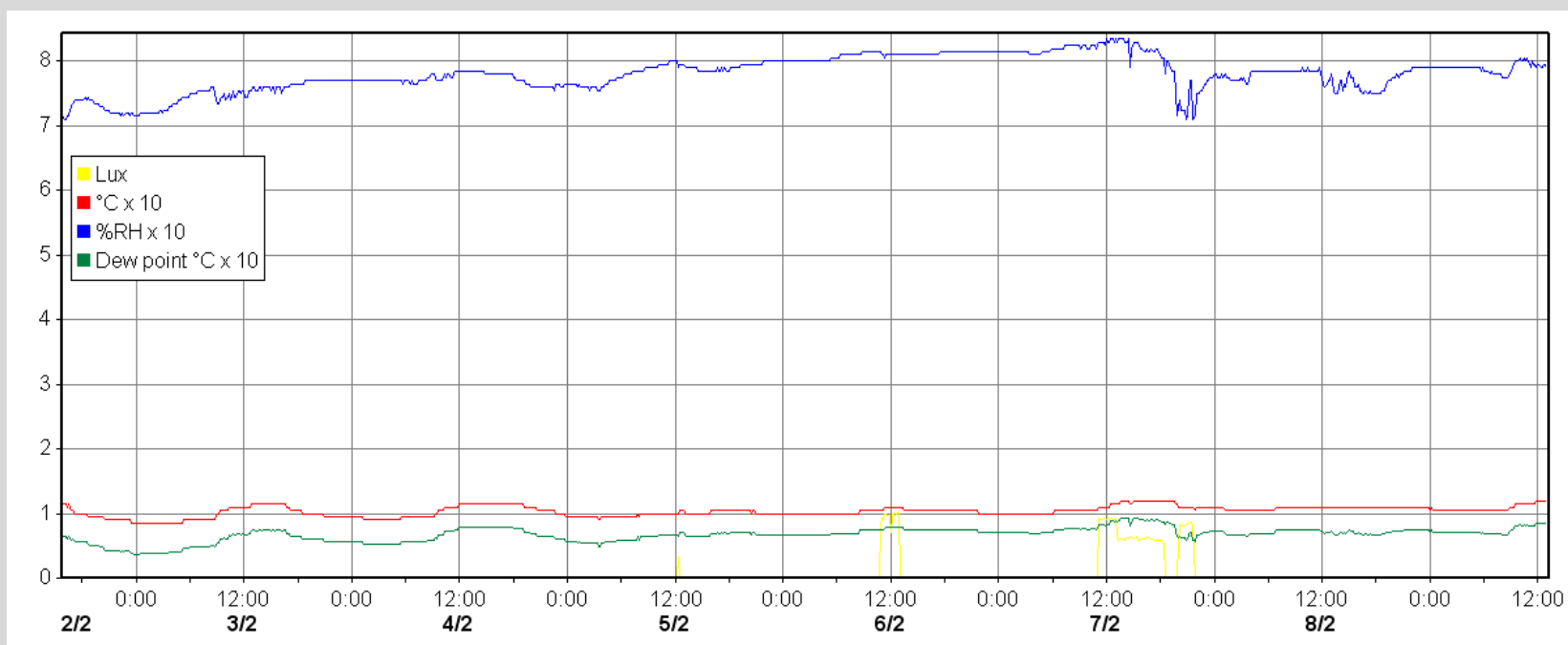
Climate analyse of the Sint-Paulus church in Antwerp

- Overview of the evolution of the temperature and Relative Humidity, dew point and light in the church, from 22/12/2008 until 26/01/2009 – **south side altar**

Analyse together with MONUMENTENWACHT –
Monumentwatch Flanders

- Overview evolution of Temperature and Relative Humidity, dew point and light in the church from 02/02 until 09/02/2009 – **wall cabinet (wall against the sacristy)**

Zending in een klein museum: Musée de la Ville d'Eaux, Spa

Glijdende vitrines!

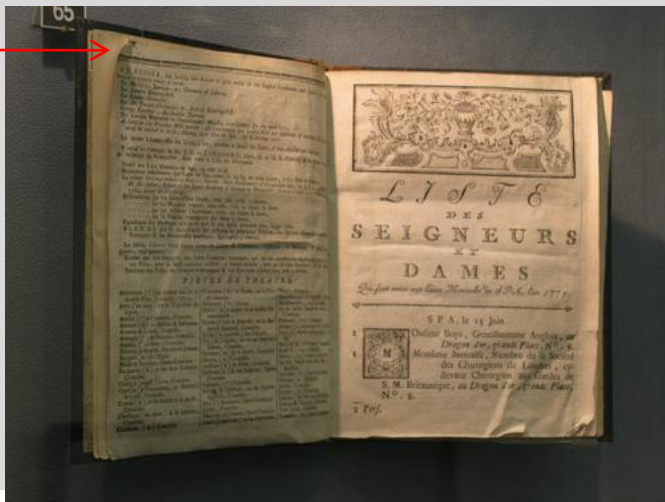

Verkeerde display

...ingiens de Londres, cy-
...it Chirurgien aux Gardes de
...u Dragon d'or, grande Place,

Veiligheid?

→ rapport met aanbevelingen

Institut royal du Patrimoine artistique		Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium	
Politique scientifique fédérale Parc du Cinquantenaire 1 BE-1000 BRUXELLES			Federale wetenschapsbeleid Judestrak 1 BE-1000 BRUSSEL
Rapport concernant le Musée de la Ville d'Eaux de Spa Salles d'expositions permanentes - Villa royale			
OBJET DE LA DEMANDE : Conseils en conservation préventive pour les salles d'expositions permanente au Musée de la Ville d'eaux de Spa.			
DEMANDEUR:	Musée de la ville d'eaux Villa Royale	Mme M.C. Schils Conservatrice 77b, Avenue Reine Astrid 4900 - Spa	
TRAITEMENT DE LA DEMANDE À L'IRPA :	Marjolijn Debulpaepe Dahlia Mees Caroline Meert	Departement Conservatie-Restauration Preventieve Conservatie marjolijn.debulpaepe@kikirpa.be Departement Conservatie-Restauration Preventieve Conservatie dahlia.mees@kikirpa.be Departement Conservatie-Restauration caroline.meert@kikirpa.be	
REDACTION DU RAPPORT :	Caroline Meert		
DATE :	15 juillet 2010		

1. Introduction

Suite à la demande écrite de Madame Schils du 29 avril 2010, nous avons rendu visite au Musée de la ville d'eaux, situé dans la Villa Royale à Spa. Il nous fut demandé d'apporter un avis quant à d'éventuelles améliorations qui pourraient s'avérer nécessaires à long terme dans les salles d'exposition permanente des jolités (Bois de Spa), les relevés ne correspondant pas aux normes conseillées par l'ICOM en la matière. Ces collections sont en place dans les vitrines depuis 1970. Les Musées de la Ville d'eaux ont déjà déposés une demande de reconnaissance auprès de la Communauté française, demande qui fut refusée principalement pour ce problème d'humidité relative dans les salles d'exposition permanente des jolités. Une nouvelle demande sera déposée dans les semaines à venir.

Les observations que nous avons réalisées in situ, nous conduisent à formuler les remarques et conseils suivants.

1

Tel: 00 32 02 738 87 11 • Fax: 00 32 02 732 01 05 • COP: 879-004788-60 • IBAN Code: BE71 8792 0047 8860 • BIC Code: PC=2688 • www.kikirpa.be

Privécollectie: Domein Schonenberg woning van Prins Lorenz and Prinses Astrid

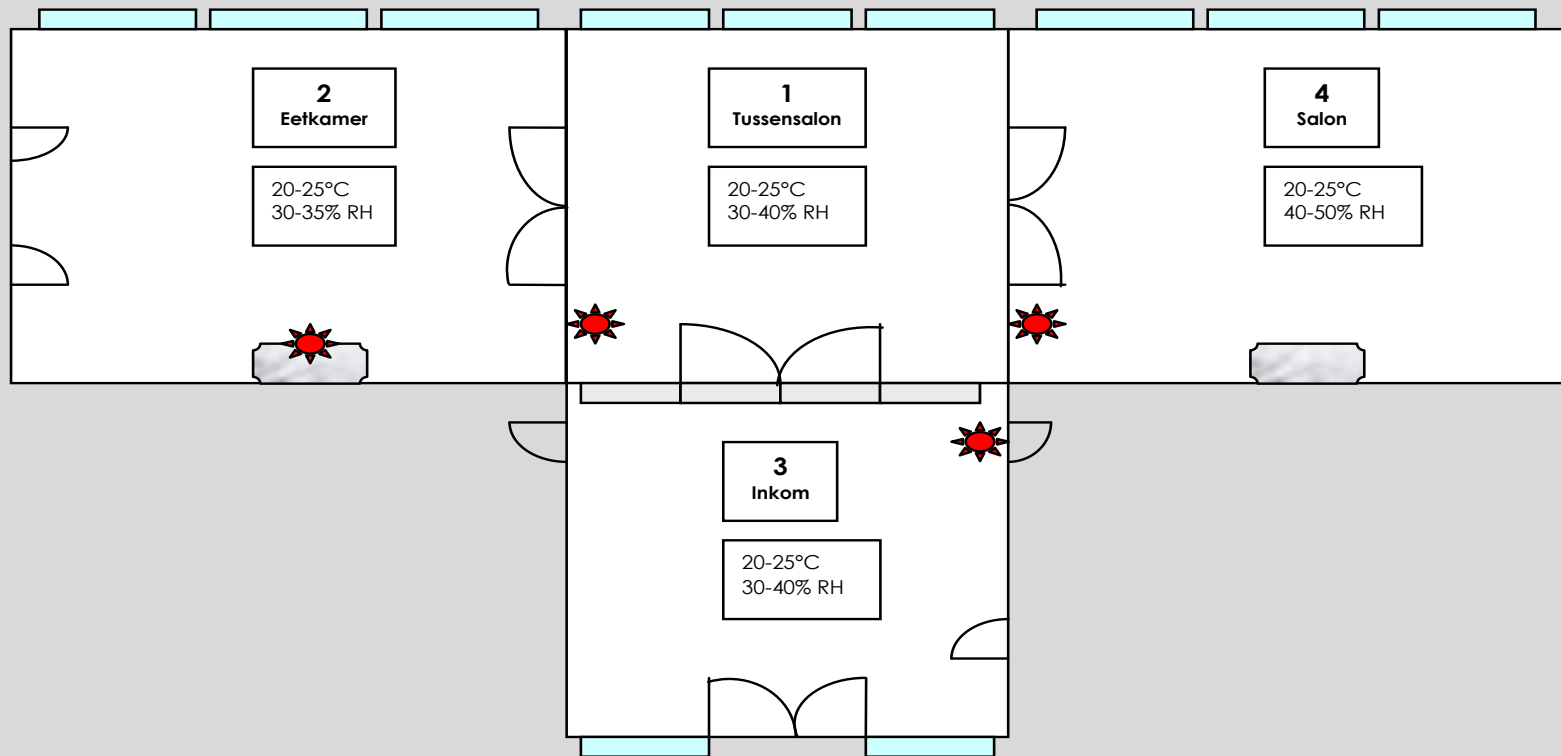
Schade aan meubels

Schade aan meubels

Dataloggers in verschillende ruimtes

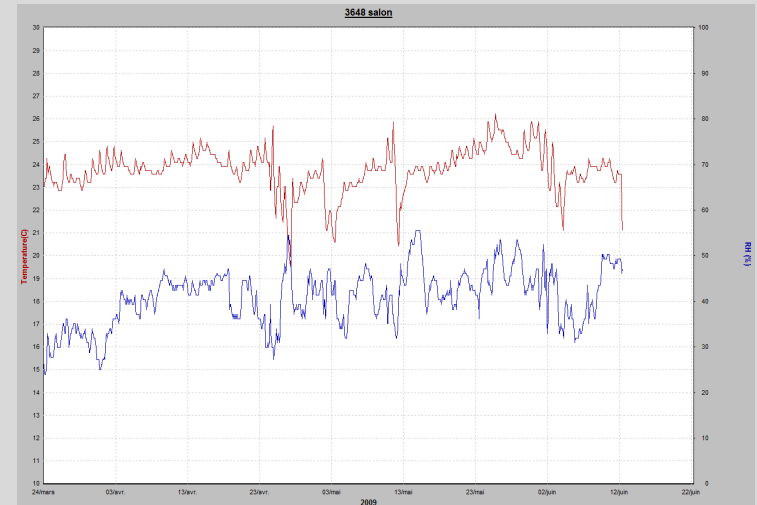
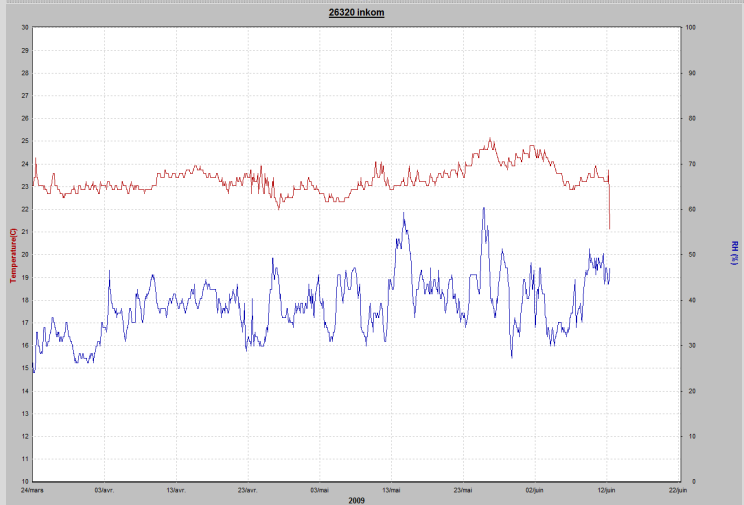
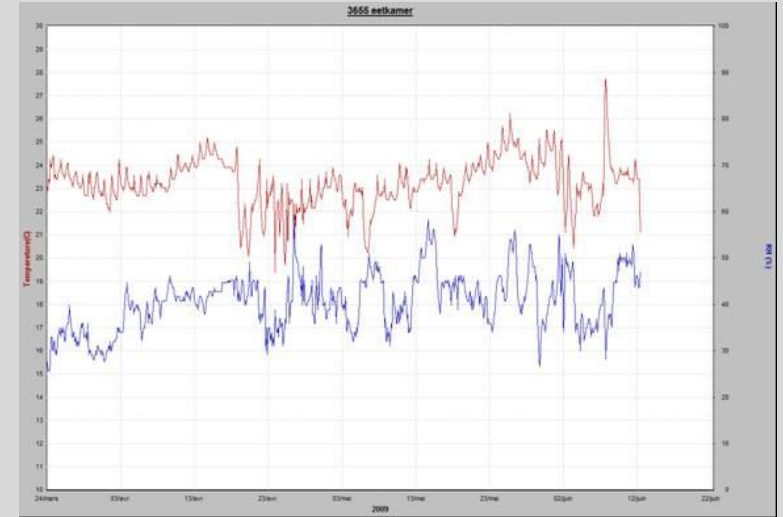
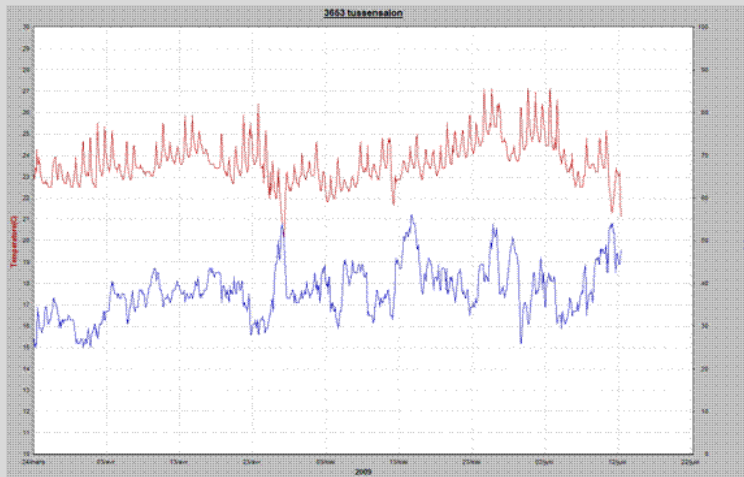
plaatsing logger

Dataloggers in verschillende ruimtes

Interpretatie van de resultaten

→ rapport met aanbevelingen

Institut royal du patrimoine artistique

Politique scientifique fédérale
Parc du Cinquantenaire 1
BE-1000 BRUXELLES

Koninklijk instituut voor het kunstpatrimonium

Federaal wetenschapsbeleid
Julesdijk 1
BE-1000 BRUSSEL

Klimaatmetingen Domein Schonenberg Verzameling van HH.KK.HH Prinses Astriden Prins Lorenz van België

AANVRAAG : Klimaatmetingen en advies omtrent de te ondernemen stappen ter verbetering van het binnenklimaat en het behoud van de kunstwerken

AANVRAGER:	Philippe Timmerman Interieurarchitectuur	Koninklijkelaan 115 2600 Berchem 03/238.87.08 home@philippetimmerman.be
CONTACTPERSONEN :	Machteld Lehaen Philippe Timmerman	Philippe Timmerman Interieurarchitectuur Philippe Timmerman Interieurarchitectuur
UITVOERING KIK :	Marina Van Bos Marjolijn Debulpaep	Departement Laboratoria marina.vanbos@kikirpa.be Departement Conservatie-Restauratie Preventieve Conservatie marjolijn.debulpaep@kikirpa.be
VERSLAGGEVING :	Marjolijn Debulpaep	
DATUM :	6 augustus 2009	

1. Inleiding

Door het interieurarchitectenbureau Philippe Timmerman werd aan het KIK gevraagd om klimaatmetingen uit te voeren m.b.t. het binnenklimaat in de ruimtes van de woning van HH.KK.HH Prinses Astrid en Prins Lorenz, waar zich waardevolle kunstwerken (schilderijen, meubels, tekeningen, wandtapijten,...) bevinden. Op het tijdstip van de aanvraag was reeds opgemerkt dat de relatieve vochtigheid (RH) daar veel te laag ligt en hierdoor schade berokkent aan de kunstwerken. Mede door de zichtbare schade werd er ons dus gevraagd klimaatmetingen uit te voeren om de situatie te becijferen. Uit de resultaten van de klimaatmetingen kan zodoende de stand van zaken afgeleid worden en verder advies geformuleerd worden, namelijk de aangewezen uit te voeren ingrepen om verdere schade aan de kunstwerken te vermijden en in de toekomst te voorkomen.

2. Plaatsing dataloggers

Op 24 maart 2009 werden zo onzichtbaar mogelijk 4 dataloggers in 4 verschillende leefruimtes geplaatst. Dataloggers zijn toestellen die zowel T als RH

Marjolijn Debulpaep – Caroline Meert
Departement Conservatie-Restauratie -
Cel Preventieve Conservering

02/739.68.32

marjolijn.debulpaep@kikirpa.be

caroline.meert@kikirpa.be

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
Jubelpark 1, B-1000 Brussel